

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Гнатенко Людмили Анатоліївни

«Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.», подану до захисту в спеціалізовану вчену раду Д 26.165.01 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство

Актуальність дисертації Л.А. Гнатенко тісно пов'язана з самою проблемою, що вирішується. Комплексна атрибуція писемного джерела, з'ясування авторства, дати та місця написання є наріжним каменем у наукових дослідженнях національної історії, писемності, мови, літератури, мистецтвознавства, музикознавства та ін. Помилково атрибутоване джерело втрачає свою цінність для науки і культури, спотворює об'єктивний аналіз історичних процесів, а уміщена в ньому інформація не може бути об'єктивним джерелом для дослідника. Однак, працюючи з рукописними книжковими джерелами дослідники постійно стикаються з абстрактно атрибутованими джерелами, оскільки для цього у працівників архівів та бібліотек не вистачає спеціальної професійної підготовки. Тому дисертація Л.А. Гнатенко є дуже своєчасною і *актуальною* для української науки, і дуже потрібною для історичного книгознавства, камеральної археографії як виду бібліографічної діяльності та історичної науки в цілому. Важливо підкреслити не філологічний, а історико-кодикологічний характер дослідження, його комплексність та невід'ємність від загальної історії української кодикології, що вивчає рукописну книгу як історичне джерело в багатоаспектний його проявах: авторів та мотивів створення, долі списків та текстів, історичному контексті виникнення та побутування тощо. Предмет дослідження у дисертації є також самостійним напрямом кодикології, важливим і актуальним для історії книги.

НБ У В	
ВХ. №	105
" 20 "	02 2018 р.
Кіл. аркушів	09

Дисертація праця є першим системним і ґрунтовним дослідженням, яке вирішує складні питання атрибуції і закладає теоретико-методологічні та методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження не тільки середньовічних українських кирилических книг, а й актових, джерел, але й взагалі східно- та південнослов'янських. Ще з ХІХ ст. вченими розглядалося питання залучення орфографічних даних писемних пам'яток при встановленні часу та місця їх написання, але й до сьогодні ця проблема залишається комплексно не вирішеною. У цій праці даний напрям дослідження отримав узагальнення, окреслено його методологічні засади та практичні методи як кодикологічні і дано наукове визначення як – *палеографічно-орфографічного*.

Хронологічні межі аргументовані історичним періодом із кінця ХІІІ та до початку ХVІІ ст., який є докодифікаційним періодом розвитку української кирилическої книжної писемності.

Наукова новизна роботи є безперечною для української історичної науки та для історії української кирилическої рукописної книги, яка й досі фундаментально не досліджена, але засади для розвитку такого напрямку відкриваються багаторічними і дуже ґрунтовними розробками кодикології та кодикографії, створенням баз даних в Інституті рукопису НБУВ, де автор дисертації працює з цієї проблематики вже близько тридцяти років за цим напрямом і є в ньому провідним ученим.

Важливим аспектом новизни є напрацювання теоретичних та методичних засад проведення атрибуції уставних та півуставних кодексів кінця ХІІІ – початку ХVІІ ст. Напрацьовані основні теоретико-методологічні та методичні засади для палеографічно-орфографічного напрямку дослідження кирилическої книги взагалі, введено нові терміни й поняття. Тому вагомим є й *науково-практичне значення* отриманих дисертанткою результатів, що полягає у застосуванні розробленої в дослідженні комплексної методики проведення палеографічно-орфографічної атрибуції української середньовічної кирилическої рукописної книги в Інституті

рукопису НБУВ при палеографічному, кодикологічному та кодикографічному вивченні й опрацюванні східно- й південнослов'янських кириличних рукописних книг XII – початку XVII ст. Що сприятиме виокремленню нелокалізованих і недатованих українських рукописних кириличних уставних та півуставних книг зі слов'янського писемного спадку, які зберігаються в рукописних фондах установ України та інших країн, а також у приватних колекціях, і включенню їх до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Робота проводилася межах науково-дослідних відомчих тем Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: «Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини України» (2013–2015 рр., державний реєстраційний номер 0113U001088), «Рукописні фонди бібліотек у системі сучасної історико-культурної комунікації» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0115U007184).

Структура дисертації відображає логіку дослідження та послідовне виконання основних завдань дослідження. Вона складається зі вступу, 5 розділів, висновків у кінці розділів та загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Оформлена відповідно до останніх вимог МОН України.

Визначено такі основні здобутки дисертаційної праці, представлені за розділами:

У *першому розділі* вперше проведено аналіз історіографії з палеографічно-орфографічного напрямку дослідження й показано, що проблема атрибуції кириличної рукописної книги має багатоаспектний характер, у зв'язку із синтезом у кодексі як джерелі багатьох атрибутів духовної та матеріальної культури. Розгляд історіографії з даної проблеми в основному зосереджений на питаннях письма й орфографії середньовічної української кириличної рукописної книги в палеографічних та кодикологічних працях. Виявлено й доведено, що в історіографії кінця XVIII – початку XXI ст. із вивчення, наукового опису та публікації

східнослов'янських, зокрема українських, кириличних рукописних книг проблема використання орфограм як палеографічних ознак при проведенні їх атрибуції не набула системного вирішення.

Вагомим здобутком дисертантки є проведений палеографічний та кодикологічний аналіз біля тисячі рукописних книг, написаних на пергамені й папері, серед яких нею виявлено та атрибутовано як українські близько 300 книг, до дослідження залучено 139 книг, написаних церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою, базовими стали 76 рукописних книг, серед яких 61 – із точною датою написання. До роботи залучені рукописні кодекси, що зберігаються у фондах бібліотек і музеїв України та інших країн, у тому числі опубліковані.

Вмотивованим є дослідження як базових саме рукописних книг із «прямою датою написання», що має вирішальне значення для об'єктивного встановлення атрибуційних орфограм як палеографічних хронологічних ознак. Використана у дослідженні джерельна база є достатньою для комплексного вирішення проблеми атрибуції українських рукописних кириличні уставні та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.

У *другому розділі* дисертанткою закладено підвалини палеографічно-орфографічного напряму дослідження середньовічної кириличної рукописної книги, безпосередньо української, для якої напрацьовані й власні. Вперше системно представлено основні методологічні засади, принципи й методи, як загальноприйняті так і розроблені автором дисертації. Значимим є те, що в основу дослідження покладено *принцип походження*, тобто вивчення рукописів за місцем їхнього створення відповідно до точної інформації, що міститься в них, та палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (для палеографічно-орфографічного напряму – за атрибуційними орфограмами).

Вагомим здобутком дисертантки у розвитку палеографічно-орфографічного напряму є поглиблення палеографічного методу дослідження письма та вироблення нових принципів, методів і методик.

Розроблено й запропоновано принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях та два нові методи: метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій.

Уведено й такі нові терміни і поняття як: палеографічно-орфографічний напрям дослідження, палеографічно-орфографічна атрибуція, атрибуційні орфограми, графічні буквені узгодження в дублетних опозиціях, палеографічна формула буквених дублетних опозицій.

У *третьому розділі* розвиток середньовічної української книжної писемності розглянуто в контексті слов'янського середньовічного історико-культурного і реформативно-правописного процесу. Досліджено атрибуційні орфограми української книжної кириличної писемності кінця XIII – початку XVII ст. Встановлено основні критерії виявлення орфограм з атрибуційними ознаками в системах голосних, приголосних, передачі йота та вживання буквених знаків Ъ, Ь і паєрика; запропоновано комплекс орфограм для використання при проведенні атрибуції рукописів. Проведений аналіз показав, що орфограми набувають атрибуційних ознак у буквених дублетних опозиціях, і не так на фонетико-орфографічному рівні, як на позафонетичному рівні, що має виключно важливе значення саме для палеографічно-орфографічних досліджень.

Запропоновано проведення атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги за принципом графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі, використовувати групи буквених дублетних опозицій з формальними палеографічно-орфографічними ознаками, до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма.

У *четвертому розділі* напрацьовано методику проведення палеографічно-орфографічної атрибуції українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. за буквеними дублетними опозиціями.

Доведено значимість запропонованих до використання одинадцяти груп атрибуційних буквених дублетних опозицій. При роботі з даними групами задіяно метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій. Він передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописі атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо). Для реалізації методу кодифікації укладено загальну палеографічно-орфографічну формулу буквених дублетних опозицій, а на її основі – похідні від неї палеографічні формули, характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку, що є новітнім у даному напрямі дослідження.

Запропоновано використання даної методики при створенні в архівах, бібліотеках, музеях атрибуційних баз даних українських кириличних писемних джерел.

У *п'ятому розділі* доведено, при комплексному палеографічному, кодикологічному та графіко-орфографічному дослідженні визначних українських писемних пам'яток: Лаврського Євангелія третьої чверті XIV ст., Четї Мінеї 1489 р. та Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., доцільність й дієвість використання розроблених у дисертації принципів і методів палеографічно-орфографічної атрибуції української кириличної уставної та півуставної рукописної книги, залучення атрибуційних орфограм при встановленні її часу й місця написання, мовної редакції, протографа, письма, книжної школи, скрипторію, книжників-писців тощо.

В *основних висновках* вичерпно й логічно підсумовано отримані в роботі вагомні наукові результати, що виносяться на захист. Важливим є й подання перспективності подальшого розвитку палеографічно-

орфографічного напрямку дослідження й описування українських середньовічних кириличних писемних джерел, як рукописних книжних, так і ділових, написаних різними типами письма від часів Київської Русі й до XVIII ст. включно.

Основним здобутком роботи є *віднайдення одного з палеографічних ключів* атрибуції середньовічної української кириличної, як і загалом східно- та південнослов'янської, рукописної книги та вироблення теоретико-методичних і практичних засад комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції українських кириличних рукописних уставних і півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.

Вирішенню дисертанткою проблеми палеографічно-орфографічної атрибуції за орфограмами у буквених дублетних опозиціях як палеографічних хронологічних ознак сприяв майже 30-ти річний досвід дослідження й описування кириличної рукописної книги XI–XVII ст., де органічно поєднувалися різні методи атрибуції рукописної книги. Автор доводить розуміння як історичних процесів, що впливали на виникнення та створення рукописної книги як окремого історичного джерела, так і текстів, де фіксуються орфографічні зміни, які відбувалися в староукраїнській книжній писемності. Розуміння цього сприяє й досвід аналізу другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в кандидатській дисертації, яка була захищена в 1997 р. в Інституті української мови НАН України. Однак слід підкреслити, що результати кандидатської дисертації не використовуються в докторському дослідженні, яке має історико-кодикологічний характер.

Дисертація написана науковою мовою, відповідає обраній спеціальності та галузі наукового знання.

Автореферат дисертації в повній мірі відображає зміст і основні результати дослідження, а висновки узагальнюють основні положення, що винесені на захист.

У публікаціях здобувача представлені отримані дисертанткою результати представлені повною мірою: в одній монографії (27, 66 д.а.), у 24 статтях у наукових фахових виданнях України, у тому числі у двох виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз; у двох статтях у закордонних наукових періодичних виданнях; у семи статтях, опублікованих у матеріалах до наукових міжнародних конференцій і конгресу, в тому числі – три за кордоном, а також в інших наукових виданнях. Подані праці відповідають положенню МОН України щодо публікації й апробації матеріалів дисертаційного дослідження.

Дисертаційна робота Л. А. Гнатенко не позбавлена, як і будь яке перше системне дослідження, певних недоліків:

1. Специфіка роботи, на нашу думку, передбачає наявність спеціального розкриття сутності рукописної книги українського походження як комплексного джерела, можливо, в окремому параграфі, або в розділі джерел. Цьому питанню слід було б приділити спеціальну увагу. Це спростило б сприйняття Вашого, безперечно, вагомого для українського книгознавства результату.

2. Залучена джерельна база дослідження цілком дозволяє отримати достовірний результат, але сам параграф можна було поповнити узагальненням Вашого внеску в її датування, передатування і визначення книги українського походження. Ваш конкретний внесок представлений у тексті під час аналізу кожного кодексу, що добре розкрито в тексті, був би представлений набагато краще.

3. Перелік рукописних книг, викладених у стилі короткого опису не дає сукупного представлення про Вашу персональну роботу з кожною книгою, хоч робляться і посилання на опубліковані авторські каталоги дисертантки і він цілком міг би бути винесений у додатки.

4. Було б доцільним показати історичний профіль книги (побутування), ареал розповсюдження та співвідношення української та інших слов'янських книг серед тих, що були переглянуті як слов'янські.

5. Авторська мова є переважаною складними реченнями, які можна було б спростити, оскільки сам матеріал є надзвичайно складним.

Висловлені зауваження, тим не менш, не впливають на загальну високу оцінку дисертації, а побажання носять рекомендаційний характер.

Л. А. Гнатенко проведено дуже трудомістку роботу й отримані надзвичайно важливі для історії книжної спадщини результати, які є повністю самостійними, а дисертаційна праця, яка повністю розкриває предмет дослідження, виконує мету і завдання, є завершеним дослідженням.

Отже, дисертація Гнатенко Людмили Анатоліївни за актуальністю і новизною, науковим рівнем, теоретичним і практичним значенням обґрунтуванням основних положень і висновків повністю відповідає існуючим вимогам МОН України стосовно докторських дисертацій, викладених у пп. № 9, 10, 12, 13 положення “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство.

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу актової археографії
Інституту української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

 Ю. А. Мицик

Підпис
засвідожено
Директор

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

 Т. В. Пашченко